

Jerry Määttä

Från flygkamrater till ”rymdrevolutionärer.” Om Sven Wernströms tidigaste science fiction

Uno Modin hade skrivit Pojkarnas Julbok åt Åhlén & Åkerlunds några år och tröttnat på det och tyckte att jag kunde ta över. Nånting med science fiction kanske? Man fick femtusen spänn kontant i näven för Pojkarnas Julbok och jag ville ju försöka leva på att skriva? Jo, det ville jag helst av allt. Och nog hade jag läst tillräckligt många Jules Verne-magasin för att kunna svänga ihop lite rymdäventyr. Jag satte igång. Och skrivandet började löna sig.

– Sven Wernström, *Ett författarliv* (90)¹

Abstract: “From Flight Comrades to Space Revolutionaries: On the Earliest Science Fiction of Sven Wernström”. The Swedish author Sven Wernström (b. 1925), mostly known for his political children’s and young adult fiction, is also one of the most prolific and widely read Swedish writers of science fiction (sf). His first attempts in the genre consisted of stray sf elements in some of his aviation novels on “Flygkamraterna” (“The Flight Comrades”, 1947–1957), and the full-blown sf novel Flygkamraterna korsar rymden (“The Flight Comrades Cross Space”, 1949), which depicts a trip to Mars and an encounter with an alien civilisation literally divided into different strata in their underground society. This study examines the transition from Wernström’s first aviation novels to his first sf novel, and studies the extent to which Wernström’s early science fiction makes use of the specific conventions of the genre. After a very brief survey of the history of sf in Sweden up until the 1950s, this study deals with the two novels Flygkamraterna (“The Flight Comrades”, 1947) and Flygkamraterna korsar rymden when it comes to their view on science and technology, their uses of technological speculation and futurological extrapolation, estrangement, and evocation of the sublime. It is commonly believed that Wernström’s writing didn’t really become political until the 1960s. One of the main conclusions of this study, however, is that already in his earliest science fiction from the late 1940s, Wernström makes ample use of the genre’s potential to conduct indirect social commentary.

© 2012 J. Määttä. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-Noncommercial 3.0 Unported License (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/>), permitting all non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Citation: Barnboken – tidskrift för barnlitteraturforskning/Journal of Children’s Literature Research, Vol. 35, 2012 <http://dx.doi.org/10.3402/clr.v35i0.19966>

Keywords: Sven Wernström, Science Fiction, Aviation Novels, Interplanetary Travel, Mars, Alien Life Forms

Inledning

Vid sidan av sina omfattande insatser inom en rad olika genrer, där hans mest berömda verk är de historiska berättelserna om Trälarna (1973–1981), bör Sven Wernström också vara en av Sveriges mest produktiva och lästa författare av science fiction (hädanefter ofta förkortat 'sf'). Med böckerna om de rymdlekande barnen i *Rymdgänget* (1956), *Rymdgänget och mannen i trädet* (1957) och *Mannen i lådan* (1958), de mer renodlade sf-romanerna *Resa på en okänd planet* (1967), *Rymdskeppets gåta* och *Destination Mars* (Pojkarnas Julbok 1968 resp. 1969), revolutionsskildringen *Mannen på tåget* (1971), den diktliknande, på LL-förlaget utgivna *Den galna planeten* (2001) och den postapokalyptiska *Tusen år efteråt* (2012), finns det egentligen bara en handfull svenska namn som kan mäta sig med honom. Faktum är att genren tycks vara så central i hans författarskap att också hans memorarer, *Ett författarliv: Roman* (2009), är skrivna som en tillbakablick från år 2025 (med Wernström, född 1925, som hundraåring).²

Det hela började emellertid redan med enstaka sf-inslag i de tidiga böckerna om Flygkamraterna, utgivna på B. Wahlströms förlag från och med andra hälften av 1940-talet, och den fullfjädrade sf-romanen *Flygkamraterna korsar rymden*, som utkom på Lindqvists förlag 1949. I denna gav sig Wernström för första gången i kast med vad som vid tiden fortfarande uppfattades som en ny genre.

Syftet med denna artikel är att titta närmare på övergången från Sven Wernströms tidiga flygböcker till hans första renodlade sf-roman, och att undersöka i vilken mån hans tidigaste science fiction ansluter sig till och gör bruk av genrens särskilda konventioner och möjligheter. Efter en kort översikt över science fictions historia i Sverige fram till tiden kring Sven Wernströms sf-debut behandlar artikeln de två pojkböckerna *Flygkamraterna* (1947) och *Flygkamraterna korsar rymden* (1949) vad gäller allt från den syn på teknik och vetenskap som romanerna förmedlar till deras eventuella utnyttjande av grepp som tekniska spekulationer och futurologisk extrapolering, främmandegöring och frammanande av det sublimes (i sf-sammanhang ofta kallat *sense of wonder*). Något förenklat kan man säga att den bakomliggande frågan är om *Flygkamraterna korsar rymden* endast är att betrakta som en flygbok som råkar utspela sig i

rymden, eller om Wernström också använder sig av de möjligheter sf-genren erbjuder.

Det förefaller vara en utbredd uppfattning att Sven Wernströms författarskap blev politiskt först på 1960-talet, med romaner som *Mexikanen* (1963) och *Befriaren* (1965), för att sedan blomma ut för fullt på 1970-talet med serien om Trälarna (se t.ex. Starck 77; Lundqvist 63; "Sven Wernström" i NE). En av de saker som ansetts utmärka science fiction, och som gjort att många som varit missnöjda med ett samhälles rådande status quo dragits till genren, är emellertid dess förmåga att genom att skildra andra tider eller världar indirekt kommentera och kritisera sin samtid. Faktum är att detta är en av de saker den marxistiske forskaren Darko Suvin i sitt ofta anförda arbete om genren, *Metamorphoses of Science Fiction* (1979), lyfter fram som kännetecknande för genren, när han påstår att viktig science fiction utgör

a specifically roundabout way of commenting on the author's collective context – often resulting in a surprisingly concrete and sharp-sighted comment at that. Even where SF suggests – sometimes strongly – a flight from that context, this is an optical illusion and epistemological trick. The escape is, in all such significant SF, one to a better vantage point from which to comprehend the human relations around the author. It is an escape from constrictive old norms into a different and alternative timestream, a device for historical estrangement, and an at least initial readiness for new norms of reality, for the novum of dealienating human history.

(Suvin 84)

Central för denna typ av indirekt samhällskritik är vad bland andra Suvin, i Viktor Sjklovskijs och Bertolt Brechts efterföljd, beskrivit som dess förmåga att främmandegöra det välbekanta. Suvin definierar rentav genren som *kognitiv främmandegöring*, eller *cognitive estrangement*, där det senare ledet syftar på att normerna i science fictions fiktionsvärldar avviker från normerna i författarnas samtida verklighet, men det förra på att dessa avvikelser måste vara materialistiskt eller på något sätt rationellt förklarade (eller åtminstone bygga på en vetenskaplig världsbild) – detta för att skilja science fiction från genrer med explicit övernaturliga inslag, såsom fantasy, sagor och skräck (Suvin 3–15; jfr dock nyanseringarna i Freedman 17 f, och kritiken i Miéville). I sin *Skrivandets hantverk* (1979) förefaller Sven Wernström också högst medveten om dessa möjligheter, då han påpekar att han i *Resa på en okänd planet* lät huvudpersonerna "plötsligt [se] förhållandena på sin egen planet med nya ögon", och hur science fiction vid sidan av

tekniska spekulationer och "hisnande äventyr" även ger möjlighet att "belysa samhälleliga förhållanden på nya och oväntade sätt" (108).

Det är inte minst med detta i åtanke som det kan vara intressant att närmare syna i vilken mån Sven Wernström redan i sitt första verk inom genren utnyttjar science fictions förmåga att främmandegöra och bedriva samhällskritik, och om det möjligen finns anledning att revidera synen på åtminstone delar av Wernströms tidiga författarskap.

Science fiction i Sverige

Innan denna granskning företas kan det emellertid vara lämpligt att försöka kontextualisera Sven Wernströms första sf-roman något. Hur tidig var han egentligen med att skriva science fiction i Sverige? Kan han rentav räknas till genrens svenska pionjärer?

Vanligen brukar man säga att 1950-talet var det decennium då science fiction på allvar kom till Sverige. Med start våren 1953 och den på Natur och Kultur utgivna, av professor E.N. Tigerstedt redigerade *Morgondagens äventyr: En antologi naturvetenskapliga framtidsnoveller*, började flera förlag att med olika strategier försöka lansera den populärlitterära anglosaxiska traditionen som en egen nisch eller marknadskategori på den svenska bokmarknaden. Nämnas kan att förlaget Eklunds sommaren 1953 utgav de första romanerna att marknadsföras som science fiction i Sverige, för att på hösten följas av Bonniers satsning på science fiction för barn- och ungdom, Planetböckerna. Året därpå följde inte bara Lindqvists serie Atom-böckerna, utan i mars 1954 utkom också det första numret av sf-tidskriften *Häpna!*, som skulle komma att utges till mitten av 1960-talet (*Määttä, Raketsommar* och *Määttä, En bibliografi*).

Till denna kontext hör förstås också mer kvalitativa satsningar av olika slag, inte minst Harry Martinsons rymdepos *Aniara: En revy om människan i tid och rum* (1956), vars första 29 sånger hade publicerats i diktsamlingen *Cikada* redan hösten 1953, som "Sången om Doris och Mima". Bland andra namn som under denna tid skrev science fiction på svenska kan nämnas Ralf Parland, Nils Parling och Ann Margret Dahlquist-Ljungberg. Redan 1940 hade också Karin Boye, i Jevgenij Zamjatsins och Aldous Huxleys efterföljd, bidragit till den dystopiska traditionen, som ofta setts som en undergenre till just science fiction (t.ex. Suvin 61), med *Kalloccain: Roman från 2000-talet*.

Jämfört med dessa satsningar kan man alltså säga att Sven Wernström var relativt tidigt ute, i det att genren i modern bemärkelse ännu inte var etablerad på den svenska bokmarknaden.

Science fictions historia i Sverige är dock betydligt äldre än så. Trots att det finns enstaka exempel från både 1700- och 1800-talet (se t.ex. Määttä, *Raketsommar* 61, 431 f) fick utgivningen emellertid fart först efter sekelskiftet 1900, med både inhemska och översatta framtidsskildringar, inte minst en hel del s.k. invasionsromaner om tänkta konflikter inom en nära framtid (Ahlund). Det mest utmärkande namnet från denna tid är dock Otto Witt, Sveriges svar på Jules Verne, som på 1910- och 1920-talet skrev mer än ett tjugofem fantasifulla verk om tekniska uppfinningar, men som också hann ge ut vad som ibland setts som Sveriges, om inte världens, första sf-tidskrift, *Hugin: Tidskrift för naturvetande i roande form* (1916–1920) (Nyblom).

Efter att mellankrigstiden sett flera numera bortglömda utopier och dystopier av ibland suspekt politisk färg (Ljungquist 247–261) samt en och annan inhemsk sf-roman av det mer underhållande slaget – av författare som Julius Regis, Gustav Sandgren och Vladimir Semitjov – upplevde genren i Sverige något av en mindre storhetstid på 1940-talet, precis innan Wernström begick sin sf-debut. Mellan åren 1940 och 1947 utkom nämligen *Jules Verne-Magasinet* med inte mindre än ett nummer i veckan, till en början dominerad av översättningar ur den populärlitterära anglosaxiska tradition av *pulp magazines* i vilken science fiction enligt många bedömare uppstod i modern bemärkelse (Claesson; Määttä, *Raketsommar* 62 ff, 434 ff). Bland läsarna lär för övrigt flera av våra mest folkkära författare ha funnits, bland andra Lars Forssell, Lars Gustafsson, Jan Myrdal, Hans Alfredson, Harry Martinson och Olov Svedelid (Claesson 410; Falk) – och att döma av hans memoarer även Sven Wernström (*Ett författarliv* 43, 90).

Viktiga i sammanhanget är emellertid också de ungefär samtida flygböckerna för unga pojkar, ofta utgivna i serier, och av vilka flera åtminstone rymmer inslag av science fiction (särskilt vad gäller tänkta, flygrelaterade tekniska innovationer), till exempel Alvar Zacks *Gryningseskadern* (1932) och *Gamarna från Tibet* (1934) (se Boëthius, "Mot gryningen!" 76, 86 ff), Jöran Forsslunds *Striden om Pax-strålen* (1935), Harald Victorins *Örnungen blir flygskeppare* (1936) (se Boëthius, "Med nerver av stål"), Bertil Cleves *Resan till Mars* (1939) eller Erik Borgs *Raketflygaren* (1946). De två sistnämnda utkom för övrigt i samma serie, B. Wahlströms ungdomsböcker, som Sven Wernströms tidiga flygböcker, vilket understryker att skotten mellan de två genrerna var långt ifrån vattentäta, men också tyder på att Wernström med största sannolikhet var medveten om att andra författare före honom tagit klivet från flygböcker till science fiction.³

Helikoptrar och teknikfetischism: *Flygkamraterna* (1947)

I sina memoarer beskriver Sven Wernström hur han hösten 1945 blev flygmalaj, närmare bestämt skrivbiträde, vid F11 utanför Nyköping (numera Skavsta flygplats), och hur han i princip kunde sitta och titta på flygplan som lyfte och landade hela dagarna. Hans första roman, flygboken *Falkar på jakt* (1945), hade nyligen utkommit på B. Wahlströms bokförlag. Den handlade om de unga flygarna Sven och Henry och hade skrivits på en lånad skrivmaskin på Marieborgs folkhögskola. På F11 hittade han snart på ett nytt flygpar, Tore och Villy, som tillsammans med sina flygarvänner skulle figurera i tio böcker under det kommande decenniet, från *Flyget lockar* (1947) till *Flygkamraterna flyger farligt* (1957).⁴ Åtminstone den första boken skrevs på flottiljens skrivmaskiner och papper, och snart lyckades han också skaffa sig en egen nyckel så att han kunde skriva där även på kvällstid (*Ett författarliv* 55 f, 61 f).

Redan den andra romanen i serien, *Flygkamraterna* (1947), uppvisar omisskännliga inslag av science fiction. Mycket kortfattat går handlingen ut på att de två vännerna Tore och Villy, som arbetar för företaget A.–B. Flygtransporter, får ett rutinuppdrag som går ut på att leverera några lådor med blomsterlökar. Dessvärre uppstår, till följd av att en av lådorna innehåller smuggelgoods, en del förvecklingar som leder till att de unga flygarna snart blir inblandade i en viss doktor Erléns mystiska förehavanden. Så småningom, efter att de blivit tillfångatagna, upptäcker de att vad doktor Erlén och hans medhjälpare håller på med i all hemlighet är inget mindre än att konstruera en rymdraket, med vilken de ska "företa en resa till månen, det första försöket att tränga ut i världsrymden och nå en främmande himlakropp, som företagits i mänsklighetens historia" (114). Romanen slutar med att deras gode vän, stjärnflygaren Bob Carlzon, använder Sveriges första helikopter för att leta upp och befria sina vänner.

En av de intressantaste aspekterna i romanen är dess behandling av teknik och vetenskap, som kretsar dels kring vid tiden nya tekniska landvinningar, dels vad som ofta uppfattats som sf-genrens paradgren, tekniska och vetenskapliga framtidsspekulationer.

För att börja med det förra är det uppenbart att romanen, liksom de sedan 1930-talet populära flygböckerna i allmänhet, förmedlar en mycket teknikoptimistisk grundsyn, med ett genuint intresse för och bejakande av tekniska och vetenskapliga framsteg (se t.ex. Boëthius, "Mot gryningen!"; Boëthius, "Med nerver av stål" 110). Detta blir inte minst tydligt i romanens skildring av helikoptern, där det är slående hur den svenska publiken förutsätts vara i det närmaste

obekant med denna decenniegamla uppfinning (som dock lär ha demonstrerats i Sverige samma år som romanen utkom). Av Bob Carlzon beskrivs den som "den vinglösa flygmaskinen som hålls oppe av propeller på taket" (38), och den utmålas som "framtidens flygmaskin" (38), "denna förnämliga nyhet" (39). Det är i själva verket svårt att missta sig på entusiasmen i beskrivningen av hur en helikopter faktiskt fungerar:

Helikoptern har ju ingen propeller framtill, men i stället är rotorn på taket motordriven, och då rotorn riktas en aning framåt så drar den och bär på samma gång. [...] Den kan hållas stillastående i luften, flyga framåt och bakåt och hur som helst. Det är helikopterns överlägsenhet jag ska övertyga svenskarna om i min artikel. (39)

När Wernström återkommer med en flera sidor lång skildring av en helikopterstart på Bromma flygfält är den också uppenbart riktad till en läsare som aldrig sett uppfinningen – den "vackra flygmaskinen" med "läckra linjer" (100) – i verkligheten. Framställningen uppvisar tydliga drag av teknikfetischism, där tekniken får en magisk, närmast sensuell aura. Så inte minst i beskrivningen av helikopterns cockpit:

Kabinen hade inretts med de senaste finesserna på området. Således bestod var och en av de tre passagerarplatserna av en bekväm fåtölj, där man satt lika bra som hemma vid rökbordet under flygturen. De stora fönstren tillät god sikt åt alla håll – även nedåt – och genom takets plexiglas kunde man se den snurrande rotorn som en stor glittrande cirkel. De stora och mjukt formade rutorna, de blanka metallväggarna och fåtöljernas röda skinnklädsel gjorde tillsammans med maskinens läckra form att man kände sig flyga en farkost som egentligen tillhörde morgondagen. (104)

Förutom att stilen närmar sig motorjournalistikens tycks också referensramarna ("hemma vid rökbordet") förutsätta en vuxen läsare snarare än en yngling. En tänkbar förklaring till detta är att Wernström influerades av samtida reportage om helikoptrar avsedda för vuxna läsare, men det är också, med tanke på att detta trots allt bara var hans tredje roman, möjligt att han emellanåt glömde bort att hans tänkta läsare var pojkar.

Vid sidan av den tekniska detaljrikedomen är det också intressant att det flera gånger påpekas att uppfinningen kommer från – eller i alla fall förfinats i – vad som vid denna tid av många uppfattades

som det stora framtidslandet, USA (38 f, 101 ff). En pikant detalj är emellertid att författaren förefaller ha så liten erfarenhet av verkliga helikoptrar att han verkar förutsätta att man med dem kan flyga närmast ljudlöst, och på så vis bedriva flygspaning (106 f, 131).

Den första svenska flygturen med en helikopter föranleder också piloten Bob Carlzon att spekulera om hur framtidens städer kan komma att te sig, en specialitet inom den mer renodlade sf-litteraturen, men också spridd långt utanför genrens vanliga publik genom bland annat Fritz Langs stumfilm *Metropolis* (1927):

Bob drömde sig framåt i tiden några år. För sin inre syn såg han nya stora byggnader i städernas centrum, och de nya byggnaderna hade alldeles platta tak, där helikoptrarna kunde gå ned utan svårighet. Över husen snurrade de vinglösa luftfarkosterna. Det var taxifygmaskiner som man kunde anropa från en radiotelefon i gathörnet om man ville komma snabbt från en plats till en annan, det var privatmaskiner som affärsmännen använde sig av då de skulle till bolagsstämmor eller till sina hem utanför staden, och det var stora passagerarhelikoptrar för lokal persontrafik.

Avstånden minskade, spårvagnar och bussar blev snart helt överflödiga. De arbetare som hade sin verksamhet i stadens fabriker flög på några minuter till de soliga bostads-samhällena flera mil från stadens rykande fabriksskorstenar, och det tog inte lång tid att fara på besök till bekanta i andra städer. Och sjuka människor kunde med flygambulansen komma till sjukhuset på bråkdelen av den tid det tog med bil. (105)

Denna dagdrömda tablå utgör inget mindre än en sf-berättelse i miniatyr. Den uppvisar också tydligt det för genren mycket typiska helhetsgrepp på de samhälleliga och sociala konsekvenserna av en teknisk uppfinning, låt vara att det i detta fall rör sig om en faktisk uppfinning som just skulle komma att börja användas i större skala.

Romanens oförblommerade fascination inför samtida teknik, som kan tänkas ha tilltalat många av de unga manliga läsarna, gör sig förstås också gällande när det handlar om vanliga flygplan. Exempelvis ägnas ett par sidor åt att redogöra för de olika flygplansmodellerna i en hangarbyggnad, komplett med beteckningar och särskilda kännetecken (62 ff). Det mest slående är emellertid den subtila antropomorfiseringen av flygmaskinerna, som antyder att de nästan kan likställas med romanens mycket schematiskt tecknade litterära gestalter. En Douglas DC 3:a beskrivs till exempel som att den "reste sig silvervit och hög mot det sneda hangartaket

med de små glasgluggarna mellankoliskt [sic] blickande över de mindre maskinerna" (63).

I skarp kontrast till denna detaljrikedom står romanens tekniska framtidsspekulationer, där det är påfallande hur abstrakt och löst tecknad framställningen blir. I själva verket lägger Wernström ner betydligt mer utrymme på att beskriva hur en helikopter eller olika flygplansmodeller ser ut och fungerar än den rymdraket (!) som dyker upp i slutet av romanen. Denna består bara av en mycket plikttskyldig skiss i det att den beskrivs som "en blank cylinder, vars spets pekade mot skyn och vars nedre del var nedsänkt i en fördjupning i den bastanta betongsockeln", eller "det blanka vidundret som stod där utan vare sig synliga dörrar eller fönster" (130 f).

Raketerna drivs med hjälp av vad som skildras som livsfarlig atomsprängning (114, 120), och i romanens upplösning är det också oklart om raketerna har lyckats starta och är på väg mot månen, eller om den i själva verket sprängts i luften. Innan slutscenerna har man dock fått reda på att det inte är den något världsfrånvände doktor Erlén som stått bakom alla händelser som drabbat protagonisterna, utan dennes medhjälpare, den nonchalante, mörke piloten med det tyskklingande namnet von Statt (jfr Biggles ärkefiende, Erich von Stalhein; Mählqvist 161–169). Han har iscensatt diverse förvecklingar för att tillförsäkra sig en plats ombord på månraketen – allt förklarar med motiv som ärelystnad, fåfänga och girighet (115 f, 119). På så vis skulle man kunna säga att vetenskapen i sig frikänns från alla de faror och hot som de unga flygarna utsatts för. Detta möjliggör också för romanen att sluta i en oreserverat teknikoptimistisk ton, där en månfärd framställs som något som kan bli verklighet inom en nära framtid, en åsikt som 1947 knappast ännu var allmänt etablerad:

– [. . .] Det vore väl en sensation, om man lyckades nå månen med nån farkost. Där finns kanske inget liv, men det bör väl finnas en hel del metaller å sånt som man kan få nytta av på jorden.

– Man gör nog snart ett nytt försök nån annanstans, trodde Bob. Den där tanken på rymdresor har länge lekt vetenskapen i hågen. Och jag tror faktiskt att människan vid det här laget är mogen att våga försöket och klara det. (134)

Med det förbehållslösa hyllandet av tekniska framsteg följer dock att romanen på sina ställen uppvisar ett visst förakt för äldre teknik, främst från den unge flygaren Villys sida. Förutom att han tidigt i

romanen dömer ut Bob Carlzons gamla flygplan (27) har han svårt att ta antagonisternas ålderstigna bil på allvar, ens under pistolhot (95, 109). Mer nyanserad i sin syn på tekniken är den aningen excentriske stjärnflygaren Bob Carlzon, som visserligen introducerar helikoptern i Sverige, men som också fäst sig vid sin gamla och nyckfulla Fokker till den grad att han döpt den och pratar med den (25 f).

Denna spänning mellan gammalt och nytt återfinns på flera plan i *Flygkamraterna*. Ganska tidigt i romanen finns det exempelvis en scen där den anlitate privatdetektiven Rådig misslyckas med att ta fast en inbrottstjuv, och rentav råkar förhindra Bob Carlzon från att göra det. Här är det kanske inte alltför långsökt att tolka de agerande som representanter för sina respektive genrer, och där flygaren visar sig vara betydligt mer dygdig och handlingskraftig än detektiven – som struntat i sina arbetsuppgifter och dragit sig tillbaka för att läsa "Detektivmagasinet, 'Hämnnaren från mörkret'" (41).⁵

En genre som bara några få år efter att *Flygkamraterna* utkommit skulle göra storslagen entré på den svenska bokmarknaden var, som framgått, science fiction, och inte sällan gjordes jämförelser som tydde på att man såg den som en stark konkurrent till detektivberättelsen (Määttä, *Raketsommar* 323 ff, 524 f). Redan 1949 gav sig dock Sven Wernström i kast med vad som av många förutspåddes bli 1950-talets stora genre.

Tekniska spekulationer och hisnande perspektiv: *Flygkamraterna korsar rymden* (1949)

Tiderna har förändrats på många sätt. Den tekniska utvecklingen med flygmaskiner och andra maskinella underverk tilltalar dagens ungdom . . .

– Sven Wernström, *Aftonbladet* 1949 ("Försvar för en olitterär genre")

Redan Björn Karlströms omslagsillustration, med en strömlinjeformad rymdraket över ett rött Marslandskap, avslöjar för läsaren att *Flygkamraterna korsar rymden* skiljer sig avsevärt från de andra pojkböckerna i serien. Till skillnad från de andra romanerna om Flygkamraterna (utgivna på B. Wahlströms) är den också utgiven på det Stockholmsbaserade förlaget Lindqvists, som senare skulle komma att ge ut mestadels översatt science fiction i serien Atomböckerna (Määttä, *Raketsommar* 94 ff, 446 ff).

Trots att *Flygkamraterna* och senare titlar i serien, som *Flygkamraterna och hoppikoptern* (1956), uppenbarligen rymmer inslag av science fiction är det möjligt att det var de stora vetenskapliga friheterna som ledde till att Wernström ville, eller fann sig tvungen, att publicera romanen på annat förlag.⁶ Oavsett förklaringen är *Flygkamraterna korsar rymden* en mycket annorlunda roman jämfört med de andra i serien. Handlingen är dessutom förbluffande rak. Flygkamraterna, denna gång fyra till antalet, får i uppdrag att hjälpa en viss professor Repitio, som konstruerat en rymdraket, att företa den första rymdfärden. Resan går emellertid inte, som planen var i den två år tidigare *Flygkamraterna*, till månen, utan ända till Mars. Väl där upptäcker de att planeten är bebodd av en intelligent art som bor i underjorden, i ett bokstavligen skiktat samhälle, där olika våningar ansvarar för olika samhällsfunktioner, såsom jordbruk, gruvdrift och industri. Efter att ha besökt samtliga våningar, och hamnat mitt i den styrande kretsens nöjeskrig mot månen Phobos, återvänder de upp till de marsianska jordbrukarna och hjälper dem att omdana sitt samhälle med allehanda kunskaper från jorden.

Hur ansluter då romanen till sf-genren? Går den att jämföra med annan science fiction, och gör romanen bruk av de särskilda effekter eller grepp som är typiska för genren? Inom sf-forskningen har man sedan länge uppmärksammat hur nya verk inom genren ofta inte bara står i dialog med äldre verk, utan mycket medvetet lånar och vidareutvecklar idéer, motiv, temata, ikoner, uppfinningar, stilgrepp, med mera, så att verken är förbundna med varandra i en väv av referenser – ett fenomen som oftast beskrivits med begreppet *megatext* (Broderick 57–63; Jfr Määttä, *Raketsommar* 41, 422 f).

Med *Flygkamraterna korsar rymden* kan man säga att Wernström skriver in sig i en sedan länge etablerad tradition av att kommentera sin samtid med att skildra fiktiva samhällen på avlägsna öar eller andra himlakroppar (oftast månen). Redan på 1940-talet hade förstås också rymdresan som motiv långa anor inom litteraturen, från Lukianos av Samosatas interplanetära konflikter under antiken till berättelser av Johannes Kepler, Cyrano de Bergerac och inte minst Voltaire. Wernströms mest berömda föregångare på området torde dock vara Jules Verne, med *De la Terre à la Lune* (1865), H.G. Wells, med *The First Men in the Moon* (1901), och den svartvita stumfilm som till stor del bygger på dessa bägge, Georges Méliès *Le Voyage dans la Lune* (1902). Det är emellertid svårt, om inte omöjligt, att belägga att Wernström inspirerats av just dessa källor snarare än av de otaliga verk som uppvisar otvetydiga tecken på att i sin tur ha påverkats av dessa.⁷ I flera av dessa efterföljare finns, liksom i

H.G. Wells roman, på den främmande himlakropp som besöks (oftast Mars och/eller Venus) intelligenta varelser, påfallande ofta bosatta i underjorden eller i grottor, och i ett strikt och hierarkiskt ordnat samhälle. Sammantaget gör detta att Wernströms pojkbok mycket väl kan sägas ansluta till sf-genrens megatext.

I likhet med motivet och tematiken var inte ens Wernströms tänkta publik ny för genren. Även om man ofta förknippar amerikansk science fiction skriven specifikt för barn och ungdomar med efterkrigstiden, och då gärna pekar på Robert Heinleins *Rocket Ship Galileo* (1947) som det första lyckade exemplet (Molson 329 f; Sullivan 21 f), finns det gott om betydligt tidigare exempel på berättelser för barn och unga om bland annat äventyr i världsrymden. Förutom en rad verk från det sena 1800-talet och framåt gäller detta inte minst den mycket populära tecknade serien *Blixt Gordon* (1934–) som Wernström läste som ung och som skildrar hur en vetenskapsman och några jordbor reser med en rymdraket till exotiska planeter (Wernström, *Ett författarliv* 24).⁸ Anmärkningsvärt är emellertid också att Heinleins nämnda roman (som aldrig givits ut på svenska) handlar om en vetenskapsman och tre ungdomar som företar den första resan till månen i en atomdriven raket, och väl där upptäcker en hemlig nazistbas och spår av en utdöd civilisation.

Temat i Wernströms roman låg således i tiden, och att han var högst medveten om föregångare – rentav en tradition av fiktiva rymdresor – framgår inte bara indirekt av texten, utan signaleras tydligt genom berättaren: "Hissen förde oss förbi sällskapsrummet, och i skeppets övre regioner slog doften av rymdresans äventyr emot oss, sådant vi mindes det från vår barndoms äventyrsberättelser." (13)

För att vara en sf-roman avknoppad från en serie flygböcker uppvisar *Flygkamraterna korsar rymden* anmärkningsvärt få drag av teknikfetischism av det slag som emellanåt förekom i den ett par år tidigare *Flygkamraterna*. De futuristiska bostäder, maskiner och tekniska innovationer som introduceras får sällan samma konkretion som de verkliga flygmaskinerna i de tidigare böckerna, och romanen ansluter också endast i begränsad grad till den typ av popularisering av teknik och vetenskap för en ung publik som science fiction under 1950-talet ibland skulle bidra till (se Godhe). Inte ens romanens centrala uppfinning eller *novum* (Suvin 63 ff, 70; Määttä, *Raketsommar* 37 ff, 421 f), professor Repitios patronformade rymdskepp, ägnas mer än några få sidors skissartad beskrivning i de första kapitlen (11 ff), vilket dock åtminstone delvis förklaras av att flygkamraterna, av vilka

Bob Carlzon denna gång är berättare, inte besitter den sakkunskap som krävs för en ingående beskrivning: "Utrymmet under maskinrummet upptogs av otaliga rör, som alla förenades i reaktionsrören i farkostens botten. Av alla dessa anordningar begrep vi inte ett dyft, men vi försökte väl se sakkunniga ut var och en efter sin förmåga" (12 f). Tonvikten ligger här också vid fakta om drivmedlet (kärnkraft), skeppets osannolika hastighet (resan beräknas bara ta en vecka!) samt några enstaka tekniska uppfinningar, såsom skeppets hastighetsmätare, dess antigravitationsvågor, konstgjorda inre gravitation samt den reglerbara opaciteten i glaset i det i skeppets konparti belägna observationsrummet. Medan vissa av dessa uppfinningar är uppenbart pseudovetenskapliga är andra sinnrika anpassningar av redan befintlig vetenskap.

Redogörelserna för rymdskeppets finesser ger ofta ett aningen ålderstiget intryck, på samma sätt som gårdagens framtider ofta brukar göra. En smula apart för en sentida läsare ter sig inte minst den passage där det beskrivs hur cigarettrökandet går till ombord, och som förefaller rikta sig till vuxna läsare snarare än pojkbokens sedvanliga:

Däremot gick cigaretterna att leka med. När vi satt i sällskapsrummet och rökte, kunde vi släppa den glödande cigaretten mellan varje bloss och sen hämta den på samma plats igen. Och tändstickan som vi tänt cigaretten med fick hänga fritt i luften och brinna slut. Det fanns emellertid speciella askkoppar som tog vara på askan och tändstickor, annars hade väl luften blivit alldeles förorenad. (26)

De tekniska spekulationer som finns i romanen handlar dock inte endast om fantasifulla uppfinningar, utan Wernström vinnlägger sig också om att göra bruk av en av sf-genrens paradgrenar, nämligen den typ av futurologisk extrapolering som förutom att uppfinna allehanda innovationer också drar slutsatser om hur dessa kommer att påverka samhället och folks vardag. Ett sådant exempel i *Flygkamraterna korsar rymden* är den scen där jordborna upptäcker automatiska tillverkningsmaskiner i det underjordiska samhället på Mars:

- Konstigt, sa Villy. Man ser inga som jobbar någonstans!
- Nej, tydligen går allt automatiskt. Och det är logiskt riktigt, för maskinen i sin fullkomning bör ju vara sådan att den besparar sin ägare allt arbete. På jorden har vi ännu så länge bara åstadkommit maskiner som underlättar arbetet, men bland annat i Amerika har man påbörjat experiment med helautomatiska fabriker.

- Men då måste det ju bli arbetslöshet! sa Svenne som är tidsningsman och socialt intresserad.
- Naturligtvis. Men då måste man ordna det så att folk får vad de behöver utan arbete. I realiteten innebär det ju bara att arbetstiden förkortas, för lite måste ju alltid människan göra. Att sätta igång maskiner och stanna dom, reparera fel och bygga nya maskiner! (104 f)

Liksom dagdrömmarna i *Flygkamraterna*, om helikopterns inverkan på framtida städer, och de flesta liknande spekulationer inom genren, säger denna dialog förstås betydligt mer om författarens samtid än den faktiska framtid som väntade. Och som i *Flygkamraterna* blir USA återigen framtidslandet framför andra – långt ifrån den (visserligen fokaliserade) beskrivning som möter läsaren i Wernströms *Mannen på tåget* (1971), och där samma nation beskrivs som ”den farliga stormakten i väster, alla folks gemensamma fiende” (24).

Trots det jämförelsevis ljumma intresset för teknikfetischism ansluter *Flygkamraterna korsar rymden* i hög grad till sf-genren, och det på flera olika sätt. Inte minst uppvisar Wernström i romanen tidigt en förståelse för genrens möjligheter att frammana närmast sublimes upplevelser, i synnerhet när det gäller rymdens enorma avstånd och hastigheter. Redan när rymdfarkosten lämnar jorden bestämmer sig professor Repitio för att de ska lägga undan titlarna, just för att perspektiven blivit så hisnande:

- Femhundra tusen! sa Tore. Menar professorn att . . .
 - Nu säger vi inte professorn! avbröt Repitio. Här i rymden är vi kort och gott några små människokryp på väg mot samma öde, vilket det nu blir. Låt oss då uppträda som kamrater. [..]
- Femhundratusen kilometer i timmen – fjorton tusen kilometer varje sekund! Det svindlade när man tänkte på det, och vi tyckte att Repitios uttryck ”människokryp” passade precis på oss sex små varelser, som lämnat vår trygga hemvist på det stoftkorn som var jorden och gett oss ut i det stora okända tomrummet. (22 f)

Dessa sublimes perspektiv skulle inom några år också bli allmän-gods för den vuxna svenska publiken – det är faktiskt slående hur besläktade vissa passager i romanen ter sig med tematiken i Harry Martinsons *Aniara* (1956). Denna släktskap – medveten eller omedveten⁹ – ekar inte minst i skildringarna av rymdresenärernas ensamhet och utsatthet:

I jämförelse med den plats vi nu befann oss var Saharas öken ungefär som en krälände myrstack. Det var som att simma omkring i Atlanten utan att se land åt något håll. . . nej, ingen jämförelse kan ge en föreställning om vår belägenhet. Vi var kort och gott fruktansvärt ensamma, utan någon fast punkt. (24)¹⁰

Det specifika för science fictions typ av sublimes effekter, av entusiasterna traditionellt kallat *sense of wonder*, är att de oftast är av helt sekulär och materialistisk natur. Inte sällan framkallas de av svindlande perspektiv i tid och rum, som när eoners utveckling sammanfattas på några få sidor, när enorma avstånd överbryggas i några få stycken, eller när plötsliga avslöjanden får läsarens föreställningar att ställas på ända. En mycket vanlig form av *sense of wonder* åstadkoms av beskrivningar av något enormt, men medan romantikerna fann det sublimes i hisnande utsikter från alptoppar brukar sf-författare påfallande ofta fascineras av landskap eller gigantiska föremål skapade av mänsklig (eller utomjordisk) hand. (Csicsery-Ronay Jr. 146–181; jfr Larsmo)

En ansats till något liknande finns också i *Flygkamraterna korsar rymden*, när protagonisterna upptäcker en underjordisk sal på Mars:

Utän att ta vidare notis om den tiggande församlingen gick vi tvärs igenom rummet och ut genom öppningen i den motsatta väggen. Där öppnade sig ett fantastiskt panorama.

Det var en jättelik hall, säkert en kilometer i diameter, och runt väggarna löpte balkonger över varandra. Det var en sådan balkong vi kom ut på. Från varje balkong gav stora öppningar tillträde till de innanför liggande utrymmena. Allt var av glänsande metall och gjorde ett mycket imponerande intryck. (102)

Här finns en tydlig strävan att även med hjälp av fiktiv arkitektur framkalla *sense of wonder*, låt vara att passagen i denna pojkbok, jämfört med den typ av hisnande perspektiv som kan frammanas av sf-genrens mer berömda stora föremål, ter sig något skissartad.

Främmandegöringen och det skiktade samhället

Men den författare som sätter sig ner och studerar samhället och får klart för sig vilka mekanismer som fungerar bakom det och vilka han anser fungerar oriktigt, han kan ju klargöra det också på ett enkelt sätt för ungarna därför att hans kunskap, hans medvetenhet alltid kommer fram på något sätt.

– Sven Wernström ("Den politiska barnboken" 14)

Som framgått ansluter *Flygkamraterna korsar rymden* på flera sätt till sf-genren. Förutom att tematiken med rymdfärder är högst traditionell förekommer det tekniska spekulationer och ansatser att frammana den typ av svindlande perspektiv som ofta påstås utmärka science fiction. Men hur är det ställt med främmandegöringen? Och lyckas Sven Wernström göra bruk av sf-genrens samhällskritiska potential?

Faktum är att *Flygkamraterna korsar rymden* redan tidigt använder sig av just den typ av främmandegöring som enligt många kännare är helt grundläggande för all god science fiction, och där läsaren kan få syn på sin egen verklighet ur ett nytt perspektiv. Så inte minst i en scen som utspelar sig några dagar efter att rymdskeppet lämnat jorden, när besättningen blickar tillbaka på sin hemplanet:

Allting som rörde jorden såg så smått ut så här på lite avstånd. Säkert krigade man som vanligt på sina håll, höll konferenser och slöt fredsfördrag och allianser som man var van. Man plöjde sina åkrar och skötte sina maskiner, skrev i tidningarna och propagerade inför valen precis som förut på den där lilla kulan som vi kunde se i teleskopet. Att dom orkade vara så där rastlöst aktiva, att dom lade så stor vikt vid småsaker på den lilla planeten, när rymden sträckte sig omkring dem och reducerade planeten med allt på dess yta till ett dammkorn. Antagligen skulle det vara nyttigt för alla människor att under en stund få se sin jord i teleskopet på ett rymdskepp och få en föreställning om hur små alla mänskliga omskrutna bravader egentligen är när allt kommer omkring. (28)

Den både bokstavliga och bildliga distanseringen leder här till att vardagliga bestyr framstår som betydligt mindre viktiga, men manar kanske också till en viss ödmjukhet påminnande om den som flera verkliga astronauter vittnat om, när de fått se jorden omgiven av rymdens mörker. Redan innan flygkamraterna ger sig iväg på resan finns det emellertid en besläktad passage som, vid sidan av att kombinera främmandegöringen med de för genren typiska svindlande perspektiven, också är överraskande i sin psykologiska trovärdighet och stilistiska finkänslighet:

Klockan 22.00 var våra nerver spända till bristningsgränsen. Vi gick och såg på himlen, på marken, på varenda sten i vår väg, och vi tyckte att alltsammans fått en oerhörd betydelse just nu, när vi skulle skiljas från det. Själv tog jag flera gånger upp en sten, vägde den i handen och stirrade på den som om

jag med blotta blicken velat undersöka dess molekyllära byggnad. Men tvärs igenom stenen såg jag för min inre syn världsrymden, de omätbara avstånden och de miljarder vintergatorna med miljarder himlakroppar i varje. Snart blev allting så hisnande stort, att vår förestående resa till en enda av alla dessa biljoner planeter syntes som ett litet företag. (19)

Medan dessa former av främmandegöring huvudsakligen handlar om att få läsaren att se vardagliga ting ur ett nytt perspektiv – även Sjklovskij använde sig för övrigt av en sten som exempel! (Sjklovskij 51) – eller befästa allmänt vedertagna sanningar genom att skildra dem ur en ny vinkel, förekommer det inom genren också betydligt mer specifika former av främmandegöring. I dessa hamnar ofta enskilda samhällsfenomen i en ny belysning, inte sällan en politiskt högst medveten sådan. Ett av de fenomen som diskuteras utförligast i *Flygkamraterna korsar rymden* är också klassamhället och de orättvisor som ett hierarkiskt samhällssystem med nödvändighet verkar leda till.

Det marsianska samhälle som rymdresenärerna stöter på visar sig som antytt vara ett skiktat, upp-och-nedvänt klassamhälle, där de högsta samhällsfunktionerna hamnat längst ned i underjorden (möjligen som en inversion av den vertikalt skiktade staden i Fritz Langs *Metropolis*, där de styrande bor högst upp i skyskraporna, och arbetarna längst ned, under stadens kolossala maskiner). Efter (1) det jordbrukande skiktet, där invånarna håller till i grottor i bergen och brukar jorden med hjälp av gigantiska maskiner, kommer (2) gruvskiktet, där de spränger berg för att utvinna metaller. Bägge dessa skikt skickar sina råvaror ned till (3) "maskinvärlden" (120), där automatiska maskiner tillverkar bland annat mat. Under denna finns (4) ett underjordiskt landskap befolkat av krigare i olika stammar, kallade "dödarna" (117), vars gemensamma uppgift är att skydda ingången till det sista skiktet, (5) "sagostaden" (129), där de styrande håller till med sina betjänter. Själva staden utgörs av att det över en avgrund "löpte slingrande broar av metall, och mellan dessa var runda och ovala hus upphängda. Det glittrade i olika färger så att det gjorde ont i ögonen, och på varenda vägg och varenda yta fanns [...] ingraverade konstverk" (129).

Invånarna i detta sagolandskap verkar till en början vara sympatiska och nyfikna, men det visar sig snart att de i sin "slöa vardag" (130) är "fullkomligt sysslolösa" (131). För att få tiden att gå för de med jämna mellanrum krig – "rätt skojiga drabbningar" (131) – mot folket på månen Phobos. De motsätter sig också, trots

sitt höga tekniska kunnande, användandet av fordon som bilar och flygplan (även om de använder sig av stridsrymdskepp), "ty sådana skapar jäkt och brådska, och sånt tyckte inte marsianerna om. Det enda de hade att göra var ju att gå omkring på broarna och i husen, och denna sysselsättning skulle inte räcka till om man hade snabba bilar" (135).

Redan halvvägs på resan genom detta samhälle börjar professor Repitio behärska marsianernas språk så pass bra att han kan göra sig en bild av hur samhället är uppbyggt. Efter att ha sett gruvdriften reagerar han på att "de här små krakarna är tvungna att släpa fram stenblocken i sitt anletes svett" (82), och dessutom på att de hålls i schack genom sin okunnighet: "Folket här arbetar som slavar, utan att veta varför de arbetar och tydligen utan att ha någon nytta av sitt arbete. Det är inte normalt!" (84) I synnerhet noterar Repitio skillnaderna i levnadsstandard och vad den avancerade tekniken används till:

Ni minns att vi där uppe i gruvan och i jordbrukarnas berg förvånade oss över att det fanns så snillrika maskiner för arbetet, medan man tydligen helt hade förbisett sådana anordningar som gör det trevligt och bekvämt att leva. Bostäderna var dåliga och några nöjen och förströelser såg vi inte till. Så har dessa marsmänniskor levat i långa tider, och ingen av dem mindes att förhållandena någonsin varit annorlunda. Av sina fäder hade de fått lära sig att sköta sitt arbete, se till att det växte på fältet där uppe och sköta de maskiner som skördade växterna och stälpte ned dem till underjorden. Vart frukten av deras arbete tog vägen hade de ingen uppfattning om. Men de visste att så länge de arbetade som de skulle så höll sig temperaturen i deras bostäder konstant. Skulle det däremot hända att de inte fullgjorde sina åligganden så att skörden minskade, så sjönk temperaturen och de hotades av en död i kyla. (119)

Med fraser som "frukten av deras arbete" för beskrivningen lätt tankarna till Marx, vilket, om inte förr, borde få åtminstone äldre pojkar att göra vissa kopplingar till sin samtid. Värt att notera är också att detta förtryck inte verkar upprätthållas genom något slags symboliskt våld, falskt medvetande eller raffinerade sociala konventioner – utan genom att arbetarna på de högre våningarna de facto är hotade till livet.

Att detta hierarkiska samhälle bygger på orättvisor, där de lata styrande lever på jordbrukarnas, gruvarbetarnas och

maskinskötarnas slit, samtidigt som de skyddas av krigarna, står således klart för flygkamraterna. Det finns dock några intressanta nyanser i det hela. På de olika våningarna eller nivåerna i samhället har marsianerna olikfärgade dräkter eller skjortor, så att alla marsianer på en viss nivå bär en viss färg, exempelvis svarta skjortor inom gruvidriften, och blå i maskinvärlden (undantagen är jordbrukarna, som inte har några kläder alls, och de styrandes nivå, där de styrande har gula dräkter och deras betjänare röda). När den jordbrukande marsian som ledsagar jordborna i underjorden byter till en skjorta med rätt färg mellan de olika våningarna smälter han sedan utan problem in bland den våningens marsianer, något som är svårt att tolka som annat än att klasstillhörighet i detta samhälle först och främst är en fråga om yttre attribut snarare än om utbildning, begåvning, karaktärsdrag, eller liknande.

En annan intressant sak med det skiktade samhället är att invånarna – med undantag för de styrande i sagostaden – blir allt mindre sympatiska ju längre ned i underjorden jordborna kommer: medan marsianerna i maskinvärlden försöker dränka och svälta ut dem i olika slags fällor försöker krigarna rentav skjuta ihjäl dem. Det är inte så långsökt att tolka också detta som en kritik av klassamhället, och att dess upprätthållande nödvändiggör att de mellanliggande och övre klasserna gör avkall på sin empati.

Vad som främst skiljer *Flygkamraterna korsar rymden* från mycken – om än knappast all annan – science fiction är att utomjordingarna egentligen inte alls utmålas som onda, utan snarare som lätt naiva. De har helt enkelt stagnerat i ett hierarkiskt samhälle som är svårt att förändra, och inte olikt aristokrater och konservativa i många jordiska samhällen motiverar de styrande det hela med att det rör sig om en "naturlag" (135).

Att detta samhälle inte är fullkomligt stelnat, och att det finns visst hopp om förändring, framkommer redan när det berättas om legenden om en marsian som tog sig upp till jordbrukarna: "Denne man kom från världen där nere, och han berättade om andra och bättre förhållanden, om platser där människorna inte behövde arbeta hårt och där de hade trevliga sysselsättningar och framför allt slapp att leva i ständig fruktan för kylan" (119).

Detta närmast utopiska hopp om ett bättre och lyckligare samhälle – som ofta setts som kännetecknande för åtminstone delar av sf-genren (se t.ex. Jameson) – får också den jordbrukande marsian som visat jordborna vägen ända ned till de styrandes sagostad att ta till orda om de högre våningarnas levnadsvillkor, i förhoppningen att denna kunskap kan mana till förändring (135 f). Dessvärre visar det

sig att de styrande inte vågar riskera att folket slutar arbeta, och därför vill behålla rådande samhällsordning (136).

Lösningen blir att professorn och de unga flygarna, när de väl återvänt till jordbrukarna, hjälper dem att starta ett slags revolution – i form av en bildningsverksamhet inte långt från den svenska arbetarrörelsens: "Repitios idé gick i korthet ut på att lära marsianerna så mycket de kunde smälta av de kunskaper vi medförde från jorden. Kunskap är makt, sa Repitio, och detta har i alla tider bekräftats av de erfarenheter människorna på vår egen planet gjort" (142). Redan tidigare har han också förvånat sig över att marsianerna på de övre våningarna inte bara saknar nöjen och bekvämligheter, utan också "bildningsmöjligheter" (82). Han inrättar således ett laboratorium, undervisar i kemi och fysik, fonetik och skrivkonst, författar läromedel åt marsianerna i en rad ämnen, lär dem tillverka föremål i glas och porslin, smida med metaller samt väva tyger – och inte minst att handskas med elden, hittills okänd på Mars, men med hjälp av vilken de förtryckta kan göra sig "oberoende av värmestillgången underifrån" (143).

Detta betonande av kunskap och vetenskap, av nyfikenhet, utforskande och uppställande av preliminära hypoteser löper i själva verket som en röd tråd genom romanen, inte olikt Heinleins samtida sf-romaner för unga läsare (se t.ex. Sullivan 28 f). Redan tidigt påpekas det också flera gånger att jordbornas motiv bakom rymdfärden är rent vetenskapligt (11, 17), att "berika vårt vetande" (15). På så vis blir också atomfysikern Repitio, i motsats till de världsfrånvända och ömsom löjeväckande, ömsom galna vetenskapsmän som hade blivit allt vanligare inom samtida science fiction (kanske särskilt på film) (se Godhe 158 ff, men jfr även Hirsch), inget mindre än expeditionens verkliga hjälte, och dessutom anstiftare av en revolution.

I romanens avslutande replik målar professor Repitio följdriktigt upp en mycket optimistisk bild av det framtida marsianska samhället, där vetenskap och tekniskt kunnande går hand i hand med social rättvisa, men som också rymmer ekon av den underliggande koloniala tematik som länge präglat sf-genren (se t.ex. Rieder):

– Nu har vi gett våra vänner grundläggande kunskaper i de viktigaste vetenskaperna, sa han. Sen gäller det för var och en av dem att utveckla sitt eget kunnande. Marsianerna är oerhört vetgiriga, och det här har alla utsikter att bli ett blomstrande samhälle. Om någon tid kan de beräkna att ha egna värmeanläggningar klara, och då blir de oberoende av

”dem som bestämmer”. Framför dessa har de också en stor tillgång – de kan konsten att arbeta! Allt välstånd i ett samhälle måste bygga på arbete, detta gäller inte bara på jorden. Nu behöver de inte längre sälja sitt arbete för intet, i stället kan de ställa villkor och själva bli en makt på planeten. ”De som bestämmer” lär inte heller våga börja krig mot våra vänner, ty själva kan de inte arbeta och skaffa fram råvaror till apparaterna i maskinlandet här under. Och våra vänner är ett fredligt släkte som inte kommer att använda sina kunskaper för krigiska ändamål. Grabbar, nu tror jag att vi kan göra ett försök att återvända till jorden! (143 f)

Detta öppna slut, liksom romanens grundläggande världstillvändhet och dess betonande av nyfikenhet och kunskap, gör att den i mycket ansluter till ungefär samtida utländsk sf-litteratur för barn och unga, av författare som Robert Heinlein och Andre Norton (Mendlesohn 14 f, 83 ff). I likhet med mycken annan science fiction rymmer den också tydliga didaktiska eller pedagogiska inslag, som förstås är och har varit mycket vanliga i barn- och ungdomslitteraturen överlag, men som vid denna tid sällan bör ha sträckt sig till en explicit samhällskritik av marxistiskt slag. I *Flygkamraterna korsar rymden* finns det nämligen en omisskännlig avsikt att få de unga läsarna att ifrågasätta orättvisorna och arbetsfördelningen i det klassamhälle de lever i – och detta intressant nog i en roman besläktad med en serie flygböcker som genremässigt till stor del påminner om vad Wernström själv senare skulle beskriva som ”mysterieboken, där barn jagar tjuvar och sätter fast dem”, och som ”innehåller en präktig samling borgerliga värderingar”, kanske särskilt att ”[ä]ganderätten är helig” (*Skrivandets hantverk* 11).

Avslutning

Redan Sven Wernströms tredje flygbok, *Flygkamraterna* (1947), rymmer flera inslag av science fiction, inte minst i det att intrigen går ut på att en vetenskapsman i hemlighet konstruerat en rymdraket med vilken han ska företa den första resan till månen. Romanen uppvisar också en mycket positiv syn på teknik och vetenskap, och rymmer rentav inslag av teknikfetischism, men den i romanens samtid högst aktuella uppfinningen helikoptern ägnas betydligt mer uppmärksamhet än dess mycket löst skisserade månkraket.

Sven Wernströms första egentliga försök inom science fiction, den två år senare *Flygkamraterna korsar rymden* (1949), hade visserligen många både inhemska och utländska föregångare inom genren, men föregick ändå med flera år den stora lanseringen av science fiction i

Sverige på 1950-talet. Tematiskt sett är romanen också väl förankrad inom genren, där upptäcktsresor till månen, Mars och Venus varit populära sedan sekelskiftet. I stort sett varje sådan skildring skriven efter H.G. Wells månfärd rymmer dessutom – i likhet med Wernströms roman – skildringar av möten med exotiska varelser och främmande civilisationer, påfallande ofta hierarkiskt organiserade och bosatta i grottor eller i underjorden.

Det intressanta med *Flygkamraterna korsar rymden* är att det inte rör sig om en flygbok som råkar utspela sig i rymden, utan att Wernström redan här visar sig behärska genrens konventioner och tillvarata dess möjligheter. Vid sidan av en del tekniska spekulationer och innovationer finns det i romanen flera passager som tydligt utgör försök att frammana den typ av hisnande perspektiv, *sense of wonder* (besläktat med romantikernas sublimes), som ansetts typiska för genren. I likhet med mycken god science fiction förekommer också flera ansatser till främmandegöring, inte minst genom att större delen av romanen utgörs av en utförlig skildring av ett strikt skiktat samhälle som helt uppenbart är tänkt att få läsaren att få syn på orättvisor i sin egen samtid. Visserligen kan man hävda att denna samhällskritik i *Flygkamraterna korsar rymden* fortfarande är något trubbig, och att den i Wernströms senare författarskap, till exempel i sf-romanerna *Resa på en okänd planet* och *Mannen på tåget*, skulle bli betydligt mer detaljerad och dagsaktuell i sin politiska argumentation. Men vad som är mest anmärkningsvärt med *Flygkamraterna korsar rymden* är i slutändan varken något särskilt originellt motiv eller att romanen utnyttjar sf-genrens inneboende samhällskritiska potential, utan det faktum att det är just Sven Wernström som gör det i en pojkbok från det sena 1940-talet, mer än ett drygt decennium innan man vanligen anser att han påbörjar sitt politiska författarskap.

Biografisk information: Jerry Määttä (f. 1979) är verksam som forskare vid Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet. Han disputerade 2006 på den litteratursociologiska avhandlingen Raketsommar. Science fiction i Sverige 1950–1968 och arbetar för närvarande på en studie om världens undergång i brittisk och amerikansk litteratur och film. Email: Jerry.Maatta@littvet.uu.se

Noter

¹ Citatet kan ge sken av att gälla Wernströms tidiga författarskap, men bör faktiskt gälla det sena 1960-talet, när han redan hade flera verk med åtminstone starka kopplingar till science fiction bakom sig.

² Memoarerna utkom i bokform 2009, men bygger på tre häften som utkom i slutet av 1990-talet, i serien Veckans bok: *Bränna barn*:

En självbiografisk roman: Första och enda delen (1998), *Låtsas leva: Romanett med självbiografiska inslag* (1998) samt *Dags att dö: En framtidsberättelse* (2000).

³ En avsevärt fylligare översikt om science fiction i Sverige före 1950 finns i Määttä, *Raketsonnar* 61 ff, 431 ff, på vilken denna korta genomgång till viss del bygger. Där ges också betydligt utförligare hänvisningar till tidigare forskning.

⁴ De övriga delarna i serien är *Flygkamraterna* (1947, ny utgåva 1952), *Flygkamraterna gör en insats* (1948), *Flygkamraterna korsar rymden* (1949), *Den försvunne flygaren* (1952), *Flygkamraterna tar revansch* (1953), *En flygkamrat försvinner* (1954), *Den döda byn: Flygkamraterna på nya äventyr* (1955) och *Flygkamraterna och hoppikoptern* (1956).

⁵ Möjligen kan man också ana en viss kritik mot deckargenren i Tores replik när de unga flygarna blivit tillfångatagna: "– Men vad tror du är meningen med det här! Det är ju som i den värsta deckarromanen, bovar med revolverar och fångar i källare! Vad är meningen?" (111)

⁶ Andra tänkbara förklaringar är att det politiska innehållet i romanen inte riktigt föll B. Wahlströms på läppen, varför romanen refuserades av dem, eller – vilket stöds av att nästa roman i serien, *Den försvunne flygaren*, utkom först 1952 – att de första böckerna i serien sålde så dåligt att B. Wahlströms valde att göra ett uppehåll i utgivningen. I "Försvaret för en olitterär genre" angriper Wernström för övrigt bägge förlagen, för att de betalar sina författare så dåligt för manus (600 resp. 200 kr).

⁷ Nämnas kan t.ex. Aleksej Tolstojs *Aelita* (1923), som utkom på svenska 1924 som *Resan till Mars* (och filmatiserades samma år), Edgar Rice Burroughs *A Princess of Mars*, som utkom som *Prinsessan av Mars* 1924, men också svenska original som Julius Regis "Dokumentet från Mars (i *Kamraten* 1910; se Hedman), Per Freudenthals *Resa till Venus* (1923; se Ljungquist 247 ff), Gustav Sandgrens (pseud. Gabriel Linde) *Resan till Venus* (1934; se Boëthius, *Jag är ingenting* 217–250), Vladimir Semitjovs *43.000.000 mil i världsrymden* (1936), Ole Eklunds *Undret från kraterön* (1939), Bertil Cleves *Resan till Mars* (1939) och Åke Lindmans *Den döende planeten* (1944).

⁸ Vid sidan av *Blixt Gordon*, *Jules Verne-Magasinet* och Swifts *Gullivers resor* nämner Wernström i sina memoarer dessvärre inte så många av sin ungdoms sf-läsefrukter. (Wernström, *Ett författarliv* 24, 34, 43.)

⁹ Enligt Johan Wredes selektiva inventering från 1962 hade Martinson i sitt bibliotek åtminstone några sf-böcker, däribland den med Wernströms roman besläktade *Rymdhunden* (1954), av Sture Lönnerstrand (Wrede 368 ff). I intervjuer från mitten av 1950-talet nämner Martinson också flera gånger att han läst sf, bl.a. av författare som A.E. Van Vogt och Ray Bradbury (Zweigbergk; Örtegren). Till de subtila likheterna mellan *Flygkamraterna korsar rymden* och *Aniara* kan tilläggas att bägges centrala farkoster har ett observationsdäck, att Mars i båda verken har drag av tundra (Wernström, *Flygkamraterna korsar rymden* 28), och att Bob Carlzon under rymdfärden till Mars "drömde oroliga drömmar om rymdskepp som missade planeter och för rakt ut i den mållösa rymden [...]". (37).

¹⁰ Endast några sidor senare upprepas sedan konklusionen om jordbornas belägenhet: "På fjärde dagen hade jorden krympt samman till en storlek som påminde om Månens, och för oss vanliga grabbar betydde det bara att vi kände oss ännu mer ensamma och övergivna i den oändliga rymden." (28)

Bibliografi

Ahlund, Claes. "Den svenska invasionsberättelsen – en bortglömd litteratur". *Tidskrift för litteraturvetenskap* 33 (2003) 3, 82–103.

Boëthius, Ulf. "Mot gryningen! Ungdom och modernitet i Alvar Zackes flygböcker". I *Från flygdröm till swingscen: Ungdom och modernitet på 1930-talet* (red. Mats Franzén). Lund: Arkiv förlag, 1998, 58–111.

Boëthius, Ulf. "Med nerver av stål: Manlighet och modernitet i 1930-talets svenska flygböcker för pojkar". I *Barnkultur – igår, idag, i morgon: Festskrift till Gunnar Berefelt* (red. Anne Banér), Centrum för barnkulturforskning, 30. Stockholm: Centrum för barnkulturforskning, 1999, 103–118.

Boëthius, Ulf. *Jag är ingenting, ett fladder, jag är ung: Barn, ungdom och modernitet i Gustav Sandgrens tidiga författarskap*. Hedemora: Gidlunds förlag, 2004.

Broderick, Damien. *Reading by Starlight: Postmodern Science Fiction*, Popular Fictions Series. London & New York: Routledge, 1995.

Claesson, Maths. "Efterord". I *Jules Verne-Magasinet: En antologi: Ur 40-talets populäraste novellmagasin* (red. Jan Myrdal). Höganäs: Wiken, 1993, 401–413.

Csicsery-Ronay Jr., Istvan. *The Seven Beauties of Science Fiction*. Middletown: Wesleyan University Press, 2008.

"Den politiska barnboken. Ett samtal mellan Gunila Ambjörnsson, Rolf Knutsson, Inger Sandberg, Lasse Sandberg och Sven Wernström". I *Barn, böcker och samhälle: En debattbok om barn och litteratur* (red. Kerstin Allroth och Christer Sundström), Verdandi-debatt, 55. Stockholm: Bokförlaget Prisma/Föreningen Verdandi, 1970, 13–25.

Falk, Bertil. "Med oförminskad fart mot lyrans stjärnbild". *Dagens Nyheter*, 28.7.2004.

Freedman, Carl. *Critical Theory and Science Fiction*. Hanover & London: Wesleyan University Press, 2000.

Godhe, Michael. *Morgondagens experter: Tekniken, ungdomen och framsteget i populärvetenskap och science fiction i Sverige under det långa 1950-talet*, Linköping Studies in Arts and Science, 271. Stockholm: Carlsson Bokförlag, 2003.

Hedman, Dag. "Julius Regis' tidiga Marsberättelser i *Kamraten*". *Samlaren* 130 (2009), 21–54.

Hirsch, Walter. "Bilderna av vetenskapsmannen i science fictionlitteraturen: En innehållsanalys" ("The Image of the Scientist in Science Fiction", i *The American Journal of Society*, 63 (1957–1958), The University of Chicago Press). I *Litteratursociologi* (red. Karl Erik Rosengren & Jan Thavenius), NoK magnum. Stockholm: Natur och Kultur, 1970, 110–121.

Jameson, Fredric. *Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions*. London & New York: Verso, 2005.

Larsmo, Ola. "NU: Rigel i Orion, brinnande med blåvitt sken". I *Stjärnfall: Om sf*, Bonnier essä. Stockholm: Bonniers, 2003, 69–114.

- Ljungquist, Sarah. *Den litterära utopin och dystopin i Sverige 1734–1940*. Hedemora: Gidlunds, 2001.
- Lundqvist, Ulla. *Tradition och förnyelse: Svensk ungdomsbok från sextiotial till nittiotial*, Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet, 51. Stockholm: Rabén & Sjögren, 1994.
- Mendlesohn, Farah. *The Inter-Galactic Playground: A Critical Study of Children's and Teen's Science Fiction*, Critical Explorations in Science Fiction and Fantasy, 14. Jefferson & London: McFarland & Company, 2009.
- Miéville, China. "Afterword: Cognition as Ideology: A Dialectic of SF Theory". I *Red Planets: Marxism and Science Fiction* (red. Mark Bould & China Miéville), Marxism and Culture. London: Pluto Press, 2009, 231–248.
- Molson, Francis J. "Children's and Young Adult Science Fiction". I *Anatomy of Wonder: A Critical Guide to Science Fiction* (red. Neil Barron). Third Edition. New York & London: R. R. Bowker Company, 1987, 329–374.
- Mählqvist, Stefan. *Biggles i Sverige: En litteratursociologisk studie av WE Johns Bigglesböcker*, Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet, 18. Stockholm: Gidlunds förlag, 1983.
- Määttä, Jerry. *Raketssommar: Science fiction i Sverige 1950–1968*, Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 51. Lund: ellerströms, 2006.
- Määttä, Jerry. *Science fiction i Sverige 1950–1968: En bibliografi*, Litteratur och samhälle, 38:2. Uppsala, 2008.
- Nyblom, Andreas. "'Giv åt släktet gosselynne, hoppfull håg och fantasi': Populärförfattaren Otto Witt ville med sina vetenskapliga romaner bereda plats åt fantasin i samtiden". *Tvärsnitt* 24 (2002) 3, 14–25.
- Rieder, John. *Colonialism and the Emergence of Science Fiction*. Middletown, CN: Wesleyan University Press, 2008.
- Sklovskij, Viktor. "Konsten som grepp" (1917/1925). Övers. Bengt A. Lundberg. I *Form och struktur: Texter till en metodologisk tradition inom litteraturvetenskapen* (red. Kurt Aspelin & Bengt A. Lundberg). Stockholm: PAN/Norstedts, 1971, 45–63.
- Starck, Margaretha. "Om Sven Wernströms böcker". *FBT* (Nylitterära föreningen, Helsingfors), 1968:3, 77–79.
- Sullivan, C. W., III. Heinlein's Juveniles: Growing Up in Outer Space. I *Science Fiction for Younger Readers* (red. C. W. Sullivan III), Contributions to the Study of Science Fiction and Fantasy, 56. Westport & London: Greenwood Press, 1993, 21–35.
- Sullivan, C. W., III. "American Young Adult Science Fiction Since 1947". I *Young Adult Science Fiction* (red. C. W. Sullivan III), Contributions to the Study of Science Fiction and Fantasy, 79. Westport & London: Greenwood Press, 1999, 21–35.
- Suvin, Darko. *Metamorphoses of Science Fiction: On the Poetics and History of a Literary Genre*. New Haven & London: Yale University Press, 1979.

"Sven Wernström" i *Nationalencyklopedin*, <http://www.ne.se/lang/sven-wernstrom> [maj 2012].

Wernström, Sven. *Mannen på tåget*. Stockholm: Almqvist & Wiksell/Gebers, 1971.

Wernström, Sven. *Skrivandets hantverk: Sven Wernström berättar om sina egna arbetsmetoder och ger råd till dig som vill skriva*. Stockholm: Gidlunds, 1979.

Wernström, Sven. *Ett författarliv: Roman*. Lund: Murbruk förlag, 2009.

Wernström, Sven. *Flygkamraterna: Berättelse för pojkar*, B. Wahlströms ungdomsböcker, 506. Stockholm: B. Wahlströms Bokförlag, 1947.

Wernström, Sven. *Flygkamraterna korsar rymden: Berättelse för pojkar*, Lindqvists Ungdomsbibliotek, 392. Stockholm: Lindqvists förlag, 1949.

Wernström, Sven. "Försvar för en olitterär genre". *Aftonbladet*, 2.4.1949.

Wrede, Johan. *Sången om Aniara: Studier i Harry Martinsons tankevärld*, Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland, 410. Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland, 1965.

Zweigbergk, Eva von. "Harry Martinson utan adress" / "Rymdromaner och roliga upplagor". *Dagens Nyheter*. 16.12.1953.

Örtegren, Lars-Eric. "Ångfartygens tragedi i ny Martinson-roman" / "'Visheten har ingen plats i atomålderns expansion'". *Stockholms-Tidningen*. 30.4.1954.